

1.4. Specific features of deformation of moral and ethical consciousness in the structure of deviant behavior of juvenile offenders

1.4. Особливості деформації морально-етичної самосвідомості в структурі девіантної поведінки неповнолітніх правопорушників

Вступ. Специфіка української ментальності складається в цементуючій ролі історичності і була завжди притаманна українському суспільству. Захист духовних морально-етичних засад була і є основою розвитку суспільства. Однак цінності базової культури, на основі якої особистість формувалася і відповідно до якої вона тривалий час функціонувала в суспільстві, зазнали значних змін. Склалася така ситуація в українському суспільстві, і особливо в сфері освіти, коли колишні цінності і ідеали вичерпали себе, а нові ще не утвердились.

У зв'язку з цим загострюються проблеми входження в суспільство, прийняття його основних цінностей, засвоєння норм, традицій і звичаїв. Результати багатьох теоретичних і емпіричних досліджень вітчизняних учених гуманітарного профілю свідчать про зростання чисельності людей маргінальної орієнтації, чий уявлення, погляди і цінності не співвіднесені, а, скоріше, протиставлені загальноприйнятим і соціально схвалюваним нормам. Культурні, соціально-політичні та економічні перетворення в більшій мірі, ніж на інших категоріях населення, відображаються на підлітках.

Методологія. Розвиток особистості підлітка, формування якісно нового рівня його самосвідомості опосередковується тією ситуацією, яка характеризується як криза духовності і моральності. Одні автори відзначають «суперечливість моральної свідомості особистості» (Л. Н. Антілогова), інші – «болісне розмежування самосвідомості на реально і ідеально моральне» (Г. Кіреєв), треті дослідники дотримуються позиції, що нові цінності все ж виникають в «розбатованій, розладнаній, але живій і чинній нормативно-ціннісній системі» (Н. І. Лапін, Л. А. Беляєва). Вчені побоюються, що під напором потужного зростання особистісної самосвідомості загальні моральні установки можуть втратити авторитет абсолюту і разом з цим відбудеться стрімке руйнування традиційних суспільних охоронних основ. Часом і дорослим людям важко зорієнтуватися у власних моральних позиціях в умовах, що змінюються під впливом соціальної дійсності: зберегти «старі цінності» і «повернутися назад» або виробити «нові», що відповідають сучасним вимогам розвитку суспільства, і на основі їх побудувати лінію просоціальної поведінки. Важливим є те, що від подібного вибору не можна відмахнутися. Відсутність соціальної адаптованості тих категорій населення, які найбільш соціально і економічно не захищені (літні люди і неповнолітні), позбавляє їх свідомість можливості зрозуміти смисли, що відбуваються, і єдиним завданням стає фізичне виживання.

Особлива увага повинна бути звернена на ту частину молодих людей і підлітків, які не мають позитивного досвіду взаємодії з навколишнім світом дорослих і з великою тривогою і побоюваннями дивляться в день завтрашній. Роблячи акцент на профілактиці девіантної поведінки неповнолітніх за допомогою використання різноманітних методів освоєння підлітками просоціальних цінностей і нових технологій в навчально-виховному процесі, з огляду на особливості формування і розвитку ціннісно-нормативної сфери, ми можемо запобігти збитку, що наноситься як окремої особистості підлітка-девіанта, так і суспільству в цілому.

Підлітки так званої «групи ризику» відчужені від суспільства, ображені, не розуміють ні його, ні себе. Вони не хочуть або не можуть самостійно вирішити, чого ж вони хочуть від життя. Їх відрізняє нестійкість життєвих інтересів, відсутність критичного ставлення до себе, розпливчасті плани на майбутнє, недооцінка значущості життя і особистості, відсутність

інтересу до суспільного життя. Таких підлітків називають знедоленими, відщепенцями, дезадаптованими, важкими, з відхиленнями, або з девіантною поведінкою.

На очевидну складність підлітків можна подивитися двояко: по-перше, самому підлітку з деяких причин важко жити серед нас, в відчуженому, як йому здається, світі дорослих; по-друге, він важкий, незручний для дорослих, які не можуть впоратися з його навчанням і вихованням. Основною і, на наш погляд, головною причиною появи труднощів як у самих підлітків, так і у дорослих, які з ними спілкуються, є зміна в моральній свідомості, що виникає як наслідок впливу суспільства, що знаходиться в стані «рухомої нерівноваги», негативного мікросередовища, неправильно обраного батьками стилю сімейного виховання, невідповідності напрямку педагогічного впливу потребам неповнолітнього і ін.

Риси важковиховуваних спочатку проявляються як непіддатливість виховного впливу, емоційна неврівноваженість, відсутність витримки, грубість, афективні спалахи невмотивованого гніву, які при подальшому несприятливому моральному формуванні особистості, при відсутності уваги з боку педагогічного колективу, ігнорування підлітка його батьками можуть трансформуватися в правопорушення.⁴⁴

Узагальнені ідеали, стійка самооцінка, моральні переконання починають складатися лише до кінця вікового періоду, підліток ще не може повністю свідомо керувати своєю поведінкою. Але неповнолітній накопичує певний запас знань, понять, що мають моральне забарвлення, поповнюючи свій чуттєвий досвід моральними переживаннями. Морально-етичний розвиток особистості триває протягом усього життя людини, але центральні, «стрижневі» його утворення – переконання, цінності і ціннісні орієнтації – формуються в період підліткового і юнацького віку. Поки рівень розвитку морально-етичної сфери підлітків характеризується нестійкістю переконань, недостатньою сформованістю моральних принципів, суперечливістю почуттів, в наших силах запобігти розвитку особистості по девіантній шляху.

Неуспішність і конфліктність – зовнішні прояви серйозних моральних деформацій, які виражаються в ослабленні пізнавальних інтересів та навчальної мотивації, розвитку лінії, безвідповідальності, прагненні до примітивних форм задоволення, в втраті гідних моральних орієнтирів, зміні оцінного ставлення до себе і т. ін. Зароджуються негативні якості, які дають імпульс негативним тенденціям саморозвитку особистості. В результаті особистісні деформації, що виникли, відтворюються і навіть посилюються.

Саме ціннісно-нормативна сфера визнається багатьма психологами і кримінологами як один з головних чинників, що визначає відміну делінквентної поведінки від нормативної. Так, на «викривлено реалізований етичний комплекс» вказує В. П. Ефроїмсон; морально-психологічну специфіку у правопорушників зазначає Ю. М. Антонян; змінену систему ціннісних орієнтацій, поглядів і соціальних установок у злочинців виділяє Ю. В. Чуфаровський; деформації ціннісних орієнтацій, моральних і правових уявлень і установок відзначають Н. П. Дубінін, І. І. Карпець, В. Н. Кудрявцев; зміни в моральній свідомості правопорушників виявив А. А. Хвостов, в моральній самосвідомості – В. С. Мухіна; Л. П. Конишева, аналізуючи структуру і зміст діяльності злочинців в кримінальній ситуації, виділяє деформації ціннісного ядра; психологічною основою розвитку, що відхиляється, згідно Д. А. Леонтьєву, є порушення смислової сфери, несформованість ціннісної регуляції; А. Г. Белобородов зазначає роздвоєність смислової сфери злочинців.

Мета. Робота присвячена дослідженню особливостей деформації морально-етичної сфери самосвідомості підлітків з девіантною поведінкою.

Об'єкт: особистість неповнолітнього з девіантною поведінкою.

⁴⁴ Віденєєв І. О. Актуальні проблеми соціальної, психологічної та виховної роботи в ОВС України. 2008. С. 36-37.

Предметом дослідження є індивідуально-психологічні особливості самосвідомості підлітків.

Завдання – проведення дослідження ролі морально-етичної самосвідомості у формуванні та розвитку девіантних форм поведінки серед неповнолітніх, обґрунтування необхідності створення постпенітенціарної системи для надання підтримки підліткам-правопорушникам, розробка програми попередження рецидивної злочинності.

Результати дослідження. Нами було проведено дослідження особливостей морально-етичної сфери особистості підлітка-правопорушника. Для розуміння морально-етичної самосвідомості підлітків ми аналізували вчинки, так як у вчинку найбільш яскраво проявляється моральна позиція людини. У вихідному тлумаченні поняття вчинку ми спираємося на опис А. Н. Леонтьєва: «Особистість людини породжується в його діяльності, яка здійснює його зв'язок зі світом. Перші активні і свідомі вчинки - ось початок особистості»⁴⁵. У психології вчинок розглядається як свідоме дія, що оцінюється як акт морального самовизначення людини, в якому вона стверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, до самої себе, групі або суспільству, до природи в цілому. Вчинок завжди є виразом людини як цілого. Вчинок є першим і головним проявом особистості. Недарма Гегель стверджував: «... людина є не що інше, як ряд її вчинків».

У дослідженні брали участь три групи підлітків: перша – учні загальноосвітньої школи (49 осіб – 23 дівчини і 26 юнаків); друга – підлітки з центру соціально-психологічної реабілітації (50 осіб – 16 дівчат і 34 юнака); третя – учні спеціальної школи закритого типу (35 осіб – 10 дівчат і 25 юнаків). 14-16-річні підлітки описували значущі для них вчинки, відзначаючи своє ставлення до них.

Зібрані дані оброблялися за допомогою контент-аналізу, де вчинки розподілялися за категоріями, підраховувалася їх частота. Були проведені розрахунки міжгрупових відмінностей в межах виділених категорій за частотою згадування того чи іншого вчинку (критерій Фішера), визначалася значущість відмінностей.

Проведене дослідження показало, що морально-етична самосвідомість підлітків, що навчаються в загальноосвітній масовій школі, не просто розвивається швидше, ніж у їх однолітків з центру соціально-психологічної реабілітації та школи закритого типу, а спрямовується іншим шляхом розвитку, який якісно відмінний від асоціального.

Поведінка учнів загальноосвітньої школи (перша група), опосередкована прийнятими в суспільстві моральними цінностями і описана ними у вчинках, повністю відповідає наявним в психологічній літературі даними про особливості взаємин з оточуючими і з самим собою в підлітковому віці. Вчинки і їх оцінки відповідали нормам поведінки неповнолітніх як типові підліткові особистісні реакції (емансипації, опозиції, групування і імітації), що свідчить про цілком гармонійний розвиток особистості.

Результати дослідження підлітків реабілітаційного центру (другої групи) відрізняються від результатів дослідження підлітків першої групи як в виділених нами категоріях, підкатегоріях, так і в кількісному відношенні. Учні класів компенсуючого навчання виявляють опозицію дорослим не стільки за допомогою «лайки», «сварок» і «обзивання», скільки за допомогою вживання нецензурних виразів по відношенню до вчителів, «деяким дорослим» і «людям взагалі», «сперечання з вчителями» і інш. «Брехня» і «обман» служать відповідним способом для звільнення від безпосереднього контролю, що більш характерно для підлітків, які безпосередньо проживають з батьками і рідними, ніж для неповнолітніх, які навчаються в закритій школі ($p < 0,01$).

У підлітків центру соціально-психологічної реабілітації виявлена недостатня зрілість когнітивної і афективної складових морально-етичної самосвідомості, що виявляється у

⁴⁵ Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения. 1983. – Т. 1. с. 322.

віднесенні до вчинків таких особистісних якостей, як «грубий», «запальний», «нестриманий» та інш., позитивне ставлення до власних проступків, жорстоких з точки зору загальноприйнятих моральних цінностей. Позитивне ставлення до власного проступку, відсутність усвідомлення порушення норми і співвіднесення вчинку з власним «Я» свідчить про моральний недорозвиток, незрілість самосвідомості підлітка, який знаходиться у центрі соціально-педагогічної реабілітації. Ці підлітки оцінюють свої діяння як позитивні, оскільки спираються на систему контрнормативних цінностей, що узгоджується з його групою неформального спілкування. Спотворене уявлення про поняття, що представляють морально-етичну сферу особистості, проявилось у підлітків реабілітаційного центру, ймовірно, як наслідок сімейної та соціальної занедбаності.

Особливо «турботливі» відносини відзначаються в колі потенційних правопорушників: «друг дав мені покурити спайс», «друзі покатали на викраденій машині», «друг дав грошей на пиво» і т. інш. Дивно, що подібні відносини хлопці вважають проявом дружби, турботи і визнання цінності власного існування в групі. Їм більше нікуди йти, ніде реалізовувати свої таланти, окрім як в суспільстві собі подібних, знедолених сім'єю і навчальним колективом. Проте таке спілкування призводить до переживання підлітком не тільки почуття автономії від дорослих, а й почуттів стійкості і емоційного комфорту, яке їм необхідно.

Підлітки реабілітаційного центру з великим задоволенням описують свої проступки, починаючи з дитячих пустощів і закінчуючи протиправними діями: «розбив скло», «ламав дитячу гойдалку», «обкидали камінням бомжів», «крав», «вимагав», «різав телефонний кабель на метал», «згвалтував», в двох випадках згадується «вбивство». Цілком можливо, що хлопці центру педагогічної реабілітації хотіли представити себе (як їм здається) з «найкращої» боку, слідуючи своїй буйній фантазії, хоча за інструкцією вони повинні були описувати реальні вчинки.

Варто відзначити, що хлопці центру реабілітації, вже навчені гірким досвідом відчуження батьками, однолітками, суспільством, що відступили від норм закону, більш реально дивляться на життя, виходячи зі свого досвіду представляють наслідки вчинків («поцупив – сів у в'язницю», «заліз в квартиру – суд» і т. інш.), ніж підлітки масової школи. Останні взагалі до вчинків відносять такі різноманітні «події», як «я народився», «у великій компанії я соромлюся», «доводиться робити справи без бажання», «доглядаю за собакою» та ін. Варто особливо зупинитися на ставленні підлітків реабілітаційного центру до власних вчинків асоціальної спрямованості. Протиправні вчинки, скоєні підлітками реабілітаційного центру, оцінювалися ними виходячи з успішною, на їх погляд діяльністю, що сприяє отриманню вигоди. Їх оцінки близькі до моральних установок закоренілих злочинців – «моральна поведінка небагато чого варта, оскільки правий той, хто домагається успіху»⁴⁶.

Хлопці, які навчаються в закритій школі (третя група), цілком адекватно оцінюють власні проступки, вже чітко уявляючи систему покарання за вчинене правопорушення. Характерним для них є опис вчинків від першої особи, хоча самі вчинки не надто відрізняються від тих, що здійснювали однолітки з реабілітаційного центру: «курили траву», «грабував ларьки», «викрали машину», «зайшли в квартиру до незнайомих людей, побили і забрали гроші», «забивали до смерті людей», і т. інш. Дуже цікавий той факт, що лише в цій групі з'явилися «свідомі герої», які написали своє прізвище в анонімному дослідженні. Жахає, що їм не соромно публічно зізнатися в своїх жорстоких діяннях, мабуть, вони сприймають себе такими, якими вони є, з уже осмисленим минулим і сьогоденням.

Здатність до каяття розглядається вченими як одна з характеристик морально-етичної самосвідомості. В описаних вчинках деяких підлітків із закритої школи містилося жаль про скоєне, каяття. Тоді як в опису підлітків з реабілітаційного центру не було і натяку про яке-

⁴⁶ Мухіна В. С., Хвостов А. А. Розвиток особистості. – 2002. – № 3. – С. 51-61.

небудь каяття. Умови ізоляції, допомога співробітників школи, цілком ймовірно, сприяють розвитку моральної самосвідомості підлітків. Хлопці починають писати про такі воістину героїчні вчинки, як «починаю виправлятися», «навчився працювати (читати, працювати)», «змусили вчитися, і я став добре вчитися», «намагаюся встати на правильний шлях, виправитися» і т. інш.

Такі характеристики, згадані в якості вчинків підлітками закритої школи, як «слабохарактерний», «люблю самотність», «ненавиджу майже всіх людей», «хочу жити один серед лісів», «хотів би більше красти» і т. інш., говорять не тільки про незрілість розуміння сутності вчинку (як у випадку опису якостей підлітками реабілітаційного центру), але і про особливості внутрішнього світу підлітка, який опинився в силу обставин в закритому закладі. Незадоволеність змістом спілкування – відсутність або недостатня кількість позитивних емоційних контактів з однолітками і дорослими – стає причиною формування цілого ряду негативних тенденцій в поведінці підлітків як реабілітаційного центру, так і закритої спеціальної установи, що призводить до розвитку делінквентної поведінки. Бідність внутрішнього світу і вузькість кругозору породжують відчуття внутрішньої «порожнечі», орієнтацію на зовнішні критерії оцінки, на некритичне прийняття групових норм поведінки.

Полегшити ситуацію, пов'язану з боротьбою підлітка за свою самостійність, незалежність і самоствердження, можливо за рахунок зміни стилю взаємин з неповнолітнім, запропонувавши йому позицію «на рівних», використовуючи такі способи впливу, як особистий приклад, переконання, пояснення, залучення в цікаву спільну діяльність. У спеціальній атмосфері створюються умови для безумовно важкої, але цікавої роботи з самим собою, де полегшується байдужість, що роками накопичувалась в різних сферах міжособистісних відносин (сім'ї, колективі, середовищі неформального спілкування).

Ідея розвитку морально-етичної самосвідомості неповнолітніх як засобу попередження і корекції девіантної поведінки реалізується в розробленій нами програмі. Метою даної програми є попередження рецидивної злочинності серед підлітків, профілактика і корекція соціальної дезадаптації підлітків. У програмі задіяні як умовно засуджені неповнолітні з центрів реабілітації, так і підлітки, що перебувають в місцях позбавлення волі, що готуються до звільнення.

У реалізації програми можна виділити три ключові етапи. На підготовчому етапі здійснюється знайомство учасників з програмою, її цілями і завданнями. Знайомство відбувається в формі класних годин для підлітків і батьків, зборів для фахівців, задіяних в реалізації програми. Зміни на рівні окремої особистості, на нашу думку, повинні супроводжуватися зміною середовища. Розроблені методичні рекомендації з оволодіння прийомами конструктивного спілкування з підлітками доводяться до відома педагогів і обслуговуючого персоналу установи. На підготовчому етапі здійснюється підготовка волонтерів-студентів із запрошенням різних фахівців, психологів.

В ході основного етапу реалізації програми здійснюється знайомство волонтера з підлітком, встановлення довірчих відносин, отримання згоди у підлітка і його батьків на участь в програмі. У процесі супроводу волонтером свого підопічного в міру необхідності планується вихід в сім'ю спільно з соціальним працівником центру, взаємодія з фахівцями суміжних установ і організацій. Один раз в тиждень на зборах волонтерів заслуховується звіт про хід роботи з підлітком. В ході своєї діяльності волонтер заповнює робочі матеріали, фіксує результати первинної та подальшої психолого-педагогічної діагностики, Рекомендації по психолого-педагогічній реабілітації та напрямки діяльності по їх здійсненню заносяться в карту спостереження підлітка. Фахівцями центру реабілітації організовується супервізорська робота для волонтерів, де останні можуть винести на обговорення особливо важкі питання і отримати необхідну підтримку фахівців.